

Bogdan Giemza

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
giemza1957@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0744-546X

Jan Paweł II jako promotor „nowego feminizmu”

John Paul II as the promoter of the ‘new feminism’

ABSTRACT: The author reflects upon and portrays the history and sense of the term ‘the new feminism’. It was the Pope who introduced the phrase to the philosophical-theological terminology. He applied it to women and encouraged them to become its promoters. Since John Paul II didn’t explicitly define the meaning of the term, discovering its sense through the contexts in which “the new feminism” appears, has proven necessary. Therefore the article analyses the Pope’s teaching associated with the theology of the body and the theology of marriage and family, as well as his teaching about the contemporary threats concerning particularly human sexuality. The changes associated with the human sexuality, which have not only been proposed, but are also being implemented, affect the fundamental truth about the human as a man and a woman. These changes have consequences for the existence of marriage and family, and for the social life as well. In such a context of civilization transformations, an appeal of the Pope for promoting the new feminism is becoming understandable. The issues connected with this term are topical, therefore, the last part of the article focuses on some cases which should become an object of further research.

KEYWORDS: John Paul II, anthropology, woman, sexuality, theology of the body, theology of the marriage, theology of the family, sociocultural transformations, feminism, new feminism

ABSTRAKT: Celem rozważań zawartych w artykule *Jan Paweł II jako promotor „nowego feminizmu”* jest ukazanie historii i znaczenia terminu „nowy feminizm”. To właśnie papież wprowadził go do terminologii filozoficzno-teologicznej. Używał go w odniesieniu do kobiet i apelował, by były jego promotorkami. Ponieważ Jan Paweł II jednoznacznie nie zdefiniował jego znaczenia, aby odkryć sens pojęcia, koniecznym okazało się zbadanie kontekstów występowania terminu „nowy feminizm”. Dlatego w artykule zostało przeanalizowane papieskie nauczanie związane z teologią ciała oraz teologią małżeństwa i rodziny, a także nauczanie na temat współczesnych zagrożeń dotyczących szczególnie ludzkiej płciowości. Nie tylko proponowane, ale wdrażane w życie zmiany związane z ludzką płciowością dotykają bowiem fundamentalnej

prawdy o człowieku – jako mężczyźnie i kobiecie – oraz mają konsekwencje dla życia małżeńskiego i rodzinnego, jak również społecznego. W takim kontekście przemian cywilizacyjnych zrozumiałym staje się apel papieża o promowanie nowego feminizmu. Problematyka związana z tym terminem zachowuje swoją aktualność, dlatego w ostatniej części artykułu zwrócono uwagę na niektóre sprawy, które winny się stać przedmiotem dalszych badań.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Paweł II, antropologia, kobieta, płciowość, teologia ciała, teologia małżeństwa i rodziny, przemiany społeczno-kulturowe, feminizm, nowy feminizm

Wprowadzenie

Jednym z pojęć, które Jan Paweł II wprowadził do dyskursu filozoficzno-teologicznego i do terminologii kościelnej, jest „nowy feminizm”. Co prawda nie rozwinął go tak, jak chociażby termin „nowa ewangelizacja”, ale interesującym pozostaje, dlaczego postanowił zrehabilitować określenie „feminizm”, które w Kościele katolickim ma raczej negatywne konotacje. Co więcej, postulował promowanie nowego feminizmu. O. Jarosław Kupczak OP słusznie zwraca uwagę na kontekst użycia tego pojęcia, pozwalający lepiej zrozumieć jego sens. Dlatego też niniejsze rozważania rozpocznie przedstawienie ludzkiej płciowości jako bardzo ważnego pola współczesnych zmagania o prawdę o człowieku (1). Następnie zostaną krótko omówione antropologiczno-teologiczne podstawy nowego feminizmu, czyli droga refleksji filozoficzno-teologicznej, która doprowadziła papieża do takiego sformułowania (2). W dalszej części przywołano wypowiedzi Jana Pawła II odnoszące się do rozważanej problematyki (3). Refleksję kończy sformułowanie uwag na temat perspektyw „starego” i „nowego feminizmu” (4).

1. Płciowość jako pole zmagania o prawdę o człowieku

Szczególnym polem współczesnych przemian społeczno-kulturowych jest kwestia ludzkiej płciowości. Jest to nie tylko sprawa dysput akademickich, ale przede wszystkim zmaganie mające decydujące znaczenie dla prawdy o człowieku. Konsekwencje pojmowania płci człowieka są bowiem bardzo istotne dla pojmowania małżeństwa i życia rodzinnego oraz dla życia społecznego. Zwrócił na to uwagę papież Benedykt XVI w swoim przemówieniu z 21 grudnia 2012 roku skierowanym do Kolegium Kardynalskiego, Kurii Rzymskiej i Gubernatoratu.

Odwołując się do raportu rabina Francji Gillesa Bernheima, papież podkreślił, że „rewolucja antropologiczna”, prowadzona współcześnie pod hasłem teorii gender, kwestionuje, iż natura człowieka „jest wcześniej ustanowiona

przez jego cielesność, co cechuje istotę ludzką. Zaprzecza swojej własnej naturze i decyduje, że nie została mu ona dana jako wcześniej określona, ale że to on sam ma ją sobie stworzyć¹. Zgodnie z nową filozofią seksualności inspirowaną m.in. myślą Simone de Beauvoir: „nikt nie rodzi się kobietą, tylko się nią staje”, a płęć „nie jest już pierwotnym faktem natury, który człowiek musi przyjąć i osobiście wypełnić sensem, ale rolą społeczną, o której decyduje się samemu, podczas gdy dotychczas decydowało o tym społeczeństwo”². Zanegowanie płci męskiej i żeńskiej prowadzi do kwestionowania natury człowieka.

Istnieje teraz tylko człowiek w sposób abstrakcyjny – mówił Benedykt XVI – który dopiero sam wybiera dla siebie coś jako swoją naturę. Męskość i żeńskość kwestionowane są jako wzajemnie dopełniające się formy osoby ludzkiej, będącej wynikiem stworzenia. Skoro jednak nie istnieje podział na mężczyznę i kobietę jako fakt wynikający ze stworzenia, to nie ma już także rodziny jako rzeczywistości określonej na początku przez stworzenie. A w takim przypadku również potomstwo utraciło miejsce, jakie do tej pory mu przysługiwało, i szczególną godność³.

Zanegowanie Boga jako Stwórcy człowieka prowadzi do poniżenia człowieka i niszczenia jego godności. Stąd papież zakończył swoje rozważanie na ten temat mocnym stwierdzeniem: „Kto broni Boga, ten broni człowieka”⁴.

Hipoteza eksplozji demograficznej sformułowana przez ideologicznych lewicowych „ekspertów” w latach 50. i 60. XX wieku zapoczątkowała cały szereg przemian semantycznych dotyczących płci, rodzicielstwa, małżeństwa i rodziny. Opisała to m.in. Marguerite A. Peeters w książce pt. *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia, mechanizmy działania*⁵. Autorka stwierdza, że w miejsce słów nawiązujących do tradycji judeochrześcijańskiej, takich jak: prawda, moralność, sumienie, dziewictwo, czystość, małżonek, mąż, żona, matka, ojciec, syn, wprowadza się nowe pojęcia, których sens jest niejasny, a treść często ambiwalentna, np.: „społeczno-kulturowa tożsamość płciowa”, „gender”, „globalizacja z ludzką twarzą”, „różnorodność kulturowa”,

¹ Benedykt XVI, *Ten, kto broni Boga, broni człowieka. Przemówienie do Kolegium Kardynalskiego, Kurii Rzymskiej i Gubernatoratu (21 XII 2012)*, „L'Osservatore Romano” 34 (2013), nr 2, s. 29–30.

² Tamże, s. 29.

³ Tamże, s. 30.

⁴ Tamże.

⁵ M.A. Peeters, *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia, mechanizmy działania*, Warszawa 2010.

„prawa reprodukcyjne”, „zdrowie reprodukcyjne”, „orientacja seksualna”, „płeć kulturowa”, „bezpieczna aborcja”, „bezpieczne macierzyństwo” i wiele innych⁶. Przemiany te dokonują się nie tylko na płaszczyźnie językowej, ale za sprawą Organizacji Narodów Zjednoczonych i wielu ważnych instytucji międzynarodowych są wdrażane w życie i zostają narzucone na całym świecie jako nowe normy społeczno-ekonomiczne i polityczne. Najbardziej znaczące w tym względzie konferencje odbyły się pod szyldem ONZ. Są to: Międzynarodowa Konferencja na temat Zaludnienia i Rozwoju (Kair⁷, 1994) i Międzynarodowa Konferencja w sprawie Kobiet (Pekin, 1995).

Benedykt XVI jeszcze przed wyborem na Stolicę Piotrową, jako prefekt Kongregacji Nauki Wiary, mówił wprost, że podstawowym problemem, przed którym stoją obecnie wiara i Kościół, jest „dyktatura relatywizmu”. Relatywizm w aspekcie negatywnym jest rezygnacją z możliwości poznania prawdy. W aspekcie pozytywnym lansuje się relatywizm jako podstawę tolerancji, poszanowania dla odmiennych poglądów, jako filozoficzny fundament demokracji. Można z tego wnioskować, że modelowym typem społeczeństwa winno być społeczeństwo relatywistyczne⁸.

W takim kontekście zrozumiałym staje się poszukiwanie antropologii, która ukazywałaby integralną wizję człowieka, w tym odnoszącą się do jego płciowości, wolną od ideologicznych obciążeń. Taką propozycją jest niewątpliwie nauczanie kard. Karola Wojtyły, które konsekwentnie rozwijał po wyborze na papieża. Łączył on umiejętnie realizm poznawczy, właściwy dla filozofii arystotelesowsko-tomistycznej, z metodą fenomenologiczną⁹. Nauczanie to związane jest z tzw. teologią ciała oraz teologią małżeństwa i rodziny. Można je uznać za antropologiczno-teologiczne podstawy nowego feminizmu. Jak podkreśla J. Kupczak, ta „propozycja terapii i odnowy wartości ludzkiego ciała i seksualności nie dokonuje się jedynie na powierzchni ludzkiego przeżywania

⁶ W 2014 roku na popularnym portalu społecznościowym na stronie Facebook Diversity w wersji angielskojęzycznej wprowadzono możliwość, by każdy użytkownik mógł wybrać jedną z 56 płci. Wykaz i omówienie 56 płci można znaleźć w artykule: *Spis i charakterystyka wszystkich 56 płci*, <https://bialyrasizm.pl/spis-i-charakterystyka-wszystkich-56-plci/> [dostęp: 20.09.2018]. Natomiast w listopadzie 2017 roku Niemiecki Trybunał Konstytucyjny w Karlsruhe orzekł, że tamtejsze urzędy mają obowiązek zapewnienia do końca 2018 roku wszystkim obywatelom możliwości zapisania w danych osobowych tzw. trzeciej płci.

⁷ D. Kornas-Biela, *Śmierć starła się z życiem. Echa Konferencji Kairskiej*, „Ethos” 8 (1995), nr 1, s. 266–278.

⁸ B. Giemza, *Kościół wobec dyktatury relatywizmu*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 16 (2008), nr 1, s. 89–103.

⁹ *Karol Wojtyła – Jan Paweł II o człowieku*, seria: *Studia nad myślą Jana Pawła II*, vol. 18, red. B. Kastelik, A. Krupa, J. Kupczak, Kraków 2018, s. 149.

i postrzegania”. Jest ona raczej „zaproszeniem do przyjęcia bogactwa zakorzenionej w nadprzyrodzonym Objawieniu chrześcijańskiej antropologii, z jej szczególną koncentracją na ciele”¹⁰.

2. Antropologiczno-teologiczne podstawy nowego feminizmu

Skąd wzięło się u Karola Wojtyły zainteresowanie problematyką płci i etyki seksualnej, które znalazło swoje rozwinięcie w nauczaniu dotyczącym małżeństwa i rodziny oraz apelu do kobiet o promocję nowego feminizmu? Można powiedzieć, że wynikało to z jego wrażliwości na problemy współczesnej kultury i umiejętności odczytywania tzw. znaków czasu.

Po powrocie ze studiów w Rzymie (1948) i krótkiej posłudze jako wikariusz w parafii w Niegowici ks. Karol Wojtyła decyzją kard. Adama Sapiehy został przeniesiony do krakowskiej parafii pw. św. Floriana (1949), gdzie podjął m.in. duszpasterstwo akademickie. Wokół przyszłego papieża zaczęła gromadzić się młodzież, tworząc w ten sposób krąg osób zainteresowanych nie tylko jego nauczaniem, ale też pogłębieniem ludzkich relacji. Jak podkreśla się w biografjach ks. Wojtyły, specyfiką tego duszpasterstwa było połączenie formacji religijnej i intelektualnej z wyprawami turystycznymi w różne zakątki Polski. Jak zauważa Kupczak:

Nic dziwnego, że temat ludzkiej miłości, temat ludzkiej seksualności stał się dla tego młodego intelektualisty jednym z ważnych problemów, bo dla osób, które go otaczały była ta kwestia zupełnie podstawowa. To byli młodzi ludzie przygotowujący się do małżeństwa, a później kształtowania się, wychowywania dzieci i przechodzenia różnych trudności małżeńskich¹¹.

To doświadczenie pozostało i było kontynuowane przez przyszłego papieża, chociaż w 1951 roku abp Eugeniusz Baziak, który objął rządy w archidiecezji krakowskiej po śmierci kard. Sapiehy, podjął decyzję o skierowaniu ks. Wojtyły do pracy naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim wraz z poleceniem przygotowania rozprawy habilitacyjnej z dziedziny etyki lub teologii moralnej. Rozprawa

¹⁰ J. Kupczak, *Ciało jako ikona: o znaczeniu teologii ciała Jana Pawła II*, „Forum Teologiczne” 10 (2009), s. 103.

¹¹ J. Kupczak, *Teologia ciała Karola Wojtyły była zaskoczeniem*, <https://www.teologiapolityczna.pl/o-prof-jaroslaw-kupczak-op-teologia-ciala-karola-wojtyly-byla-zaskoczeniem> [dostęp: 18.11.2018].

habilitacyjna, zatytułowana *Ocena możliwości oparcia etyki chrześcijańskiej na założeniach systemu Maxa Schelera*, została 12 grudnia 1953 roku jednogłośnie przyjęta przez radę ówczesnego Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, mimo to autor musiał czekać na zatwierdzenie jej przez odpowiednie organa państwowe. Jej zatwierdzenie pozwoliło mu na rozpoczęcie wykładów z etyki, m.in. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1960 roku, staraniem Towarzystwa Naukowego KUL w Lublinie, ukazało się pierwsze wydanie książki autorstwa bpa Karola Wojtyły pt. *Miłość i odpowiedzialność*. Jest to studium etyczne miłości i małżeństwa zawierające obszerny fragment poświęcony seksuologii i płci w odniesieniu do osoby ludzkiej. Aneta Gawkowska zwraca uwagę, że autor podejmuje te rozważania jeszcze przed rewolucją seksualną w krajach zachodniej Europy¹².

W latach 60. XX wieku miało miejsce bardzo ważne wydarzenie nie tylko w życiu Kościoła katolickiego, ale także dla świata. Chodzi o obrady Soboru Watykańskiego II (1962–1965). Bp Wojtyła, a od 1964 roku arcybiskup krakowski, czynnie uczestniczył we wszystkich czterech sesjach soborowych¹³. Miał duży udział w przygotowaniu m.in. *Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”*. Znaczna część tego dokumentu jest poświęcona sprawom małżeństwa i rodziny. Po zakończeniu Soboru kard. Wojtyła (od 1967) konsekwentnie rozwijał i popularyzował nauczanie soborowe, w tym odnoszące się do ludzkiej miłości, małżeństwa i rodziny¹⁴. Jednym ze stwierdzeń soborowych, do którego często powracał, była myśl, zaczerpnięta ze wspomnianej konstytucji *Gaudium et spes*, że człowiek jest jedynym w widzialnym świecie stworzeniem, „którego Bóg chciał ze względu na nie samo”, oraz że człowiek „nie może się w pełni odnaleźć inaczej, jak tylko przez szczery dar z siebie samego” (KDK 24). Kategoria daru nabiera szczególnego znaczenia w nauczaniu Wojtyły w odniesieniu do małżeństwa i rodzicielstwa¹⁵, w którym cielesność, różnice płciowe kobiety i mężczyzny oraz współżycie seksualne i rodzicielstwo odgrywają kluczowe role. Znalazły one wyraz m.in. w jego rozważaniach na temat *communio personarum*. Zagrozeniem dla „wymiany

¹² A. Gawkowska, *Skandal i ekstaza. Nowy Feminizm na tle koncepcji pojednania według Jana Pawła II*, Warszawa 2015, s. 183–184.

¹³ R. Skrzypczak, *Karol Wojtyła na Soborze Watykańskim II. Zbiór wystąpień*, Warszawa 2011.

¹⁴ K. Wojtyła, *Kościół w tajemnicy odkupienia. Interpretacja Vaticanum II*, Rzym 2012.

¹⁵ Czytelników zainteresowanych problematyką odsyłam także do rozważań z 1994 roku, które ukazały się po śmierci papieża. Zob. Jan Paweł II, *Medytacja na temat „bezinteresownego daru”*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 3, s. 40–45.

daru” jest m.in. antykoncepcja, prowadząca do depersonalizacji człowieka i jego płciowości¹⁶.

Ważnym punktem odniesienia w refleksji przyszłego biskupa Rzymu o cielesności i płciowości człowieka była także encyklika papieża Pawła VI *Humanae vitae* z 1968 roku. Warto zwrócić uwagę, że filozoficzne rozważania o ludzkiej miłości i sakramencie małżeństwa Wojtyła zawarł również w utworach poetyckich: *Przed sklepem jubilera* (1960) i *Promieniowanie ojcostwa* (1964).

Kontynuacją filozoficznych i teologicznych dociekań krakowskiego kardynała odnośnie do omawianej problematyki jest cykl srodowych katechez wygłoszonych w latach 1979–1984, już po jego wyborze na Stolicę Piotrową w 1978 roku, gdy przyjął imię Jan Paweł II. Zostały one wydane pod tytułem *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich*¹⁷. Określa się je również jako teologię ciała w papieskim nauczaniu¹⁸. Termin „teologia ciała” odnosi się także do całości nauczania Karola Wojtyły/Jana Pawła II ze względu na „jedność filozoficzno-teologicznej refleksji naszego autora, dla którego doświadczenie człowieka w organiczny sposób prowadzi od filozofii do teologii”¹⁹. Należy ponadto mieć na uwadze adhortację apostolską Jana Pawła II *Familiaris consortio* z 22 listopada 1981 roku o zadaniach chrześcijańskiej rodziny w świecie współczesnym. Papież przedstawia w niej cały szereg uwag na temat płci oraz nawiązuje do zagrożeń dla pełnej prawdy o ludzkiej płciowości i chrześcijańskiej wizji małżeństwa i rodziny²⁰.

W kontekście naszych rozważań należy wreszcie przynajmniej wspomnieć o nauczaniu Jana Pawła II dotyczącym kobiety, jej godności i powołania. Jako pierwszy w historii papież poświęcił tematyce kobiecej oddzielny dokument – list apostolski o godności i powołaniu kobiety zatytułowany *Mulieris dignitatem* (15 października 1988). Innym ważnym dokumentem odnoszącym się do kwestii kobiet jest jego list apostolski *Ordinatio sacerdotalis* o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom (22 maja 1994). Trzecim zaś jest list do kobiet całego świata *A ciascuna di voi*, wydany z okazji Światowej Konferencji

¹⁶ *Dar ciała darem osoby. O przemilczanym wymiarze kryzysu więzi małżeńskiej*, red. P. Ślęczka, Lublin 2005.

¹⁷ Jan Paweł II, *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, Lublin 2011.

¹⁸ *O Jana Pawła II teologii ciała. Filozoficzno-teologiczne komentarze do „Mężczyzną i niewiastą stworzył ich”*, red. T. Styczeń, C. Ritter, Lublin 2009.

¹⁹ J. Merecki, *Filozoficzne aspekty teologii ciała*, „Ethos” 21 (2008), nr 2–3, s. 17; tenże, *Uwagi o antropologicznych podstawach małżeństwa i rodziny w teologii ciała Jana Pawła II*, „Studia Salvatoriana Polonica” 8 (2014), s. 11–22.

²⁰ *Karol Wojtyła – Jan Paweł II o człowieku*, dz. cyt., s. 159–161.

ONZ w Pekinie (29 czerwca 1995). Jak zauważył ks. Marek Chmielewski, liczne wypowiedzi papieża dotyczące kobiety i jej godności „zdają się koncentrować wokół pojęcia «geniusz kobiety»”²¹. Ojciec święty po raz pierwszy użył tego określenia w trakcie swojej trzeciej pielgrzymki do Polski w 1987 roku, przemawiając do kobiet w zakładach Uniontex w Łodzi. Głębsze wyjaśnienie terminu „geniusz kobiety” znajdziemy we wspomnianym liście *Mulieris dignitatem*. Ks. Chmielewski konstatuje w swojej analizie papieskiego nauczania, że geniusz kobiety według Jana Pawła II „to zdolność miłowania i bycia miłowaną, jaką Bóg wszczepił w naturę kobiety. Zdolność ta określa tożsamość kobiety oraz jej funkcję społeczną i dotyczy zarówno kobiety jako matki i jako dziewczycy, zwłaszcza konsekrowanej”²².

Szukając źródeł nauczania Jana Pawła II na temat nowego feminizmu, należy mieć również na uwadze jego pobożność maryjną i nauczanie o roli Matki Bożej w Kościele. Szczególne miejsce zajmuje w tym nauczaniu encyklika *Redemptoris Mater* (25 marca 1987), w której znajdują się bardzo ważne passusy o kobiecie i jej powołaniu. Wspomniany już list *Mulieris dignitatem* i encyklika wzajemnie się uzupełniają i stanowią jakby kłamrę Roku Maryjnego 1987–1988 obchodzonego w Kościele katolickim z inicjatywy Jana Pawła II. W nauczaniu papieża „Maryja jest obrazem «kobiety spełnionej»”²³, a „wszystko co kryje się pod pojęciem «geniuszu kobiety» bez trudu odnajdujemy w idealnej postaci w osobie i życiu Najświętszej Maryi Panny”²⁴. Papież dał wyraz temu przekonaniu w liście do kobiet *A ciascuna di voi*, w którym napisał:

Najpełniejszy wyraz „geniuszu kobiecego” Kościół widzi w Maryi i znajduje w Niej źródło nieustannego natchnienia. Maryja nazwała siebie „służebnicą Pańską” (por. Łk 1, 38). Poprzez postuszeństwo Słowu Bożemu przyjęła uprzywilejowane powołanie – wcale nietatwe – matzonki i matki rodziny z Nazaretu. Oddając się na służbę Bogu, oddała się także na służbę ludzi: służbę miłości. Właśnie ta służba pozwoliła Jej przeżyć doświadczenie tajemniczego, ale prawdziwego „królowania”. Nie przez przypadek jest wzywana jako „Królowa nieba i ziemi”. Nazywa Ją tak cała wspólnota wierzących, jest też nazywana „Królową” przez

²¹ M. Chmielewski, *Odkryć „geniusz kobiety”. Synteza myśli Jana Pawła II na temat kobiety*, [w:] *Mulieris dignitatem. Promieniowanie kobiecości*, red. T. Paszkowska, Lublin 2009, s. 45.

²² Tamże, s. 47. Zob. D. Adamczyk, *Promocja godności kobiety w świetle Listu apostołskiego Mulieris dignitatem Jana Pawła II*, „Studia Gnesnensia” 27 (2013), s. 165–201.

²³ M. Chmielewski, *Odkryć „geniusz kobiety”. Synteza myśli Jana Pawła II na temat kobiety*, dz. cyt., s. 58.

²⁴ Tamże, s. 56.

wiele narodów i ludów. To „królowanie” Maryi jest służeniem! To Jej służenie jest „królowaniem”!²⁵

Trzeba wreszcie w odniesieniu do kwestii kobiecej przypomnieć jedno z największych osiągnięć pontyfikatu Jana Pawła II. Chodzi o jego wezwanie do rachunku sumienia Kościoła w ramach przygotowań do Wielkiego Jubileuszu Narodzin Jezusa w roku 2000. Uczynił to w liście apostolskim *Tertio millennio adveniente* (10 listopada 1994). Czytamy w nim m.in.:

Gdy zatem zbliża się ku końcowi drugie tysiąclecie chrześcijaństwa, jest rzeczą słuszną, aby Kościół w sposób bardziej świadomy wziął na siebie ciężar grzechu swoich synów, pamiętając o wszystkich tych sytuacjach z przeszłości, w których oddalili się oni od ducha Chrystusa i od Jego Ewangelii i zamiast dać świadectwo życia inspirowanego wartościami wiary, ukazali światu przykłady myślenia i działania, będące w istocie źródłem antyświadectwa i zgorszenia²⁶.

Wspomniany list do kobiet *A ciascuna di voi* papież rozpoczyna podziękowaniem kobietom: matkom, małżonkom, córkom, siostram; kobietom pracującym, kobietom świeckim i konsekrowanym – kieruje wyrazy wdzięczności dla nich wszystkich. Podkreśla jednakże, że samo podziękowanie oraz wyrażenie podziwu dla kobiet jest niewystarczające, dlatego dodaje w swoim liście także przeprosiny pod ich adresem:

Jesteśmy, niestety, spadkobiercami dziejów pełnych uwarunkowań, które we wszystkich czasach i na każdej szerokości geograficznej utrudniały drogę życiową kobiety, zapoznanej w swojej godności, pomijanej i niedocenianej, nierzadko spychanej na margines, wreszcie sprowadzanej do roli niewolnicy. Na całym świecie było to spowodowane określoną mentalnością historyczną, zmaskulizowaną kulturą oraz obyczajem. Ale jeśli, zwłaszcza w określonych kontekstach historycznych, obiektywną odpowiedzialność ponieśli również liczni synowie Kościoła, szczerze nad tym ubolewam. Niech to ubolewanie stanie się w całym Kościele bodźcem do odnowy wierności wobec ducha Ewangelii, która właśnie w odniesieniu do kwestii wyzwolenia kobiet spod wszelkich form ucisku i dominacji, głosi zawsze aktualne orędzie płynące z postawy samego Chrystusa²⁷.

²⁵ Jan Paweł II, *List do kobiet*, Poznań 1995, nr 10.

²⁶ Tenże, *List apostolski Tertio millennio adveniente*, Warszawa 1994, nr 33.

²⁷ Tenże, *List do kobiet*, dz. cyt., nr 3.

Podsumowując tę część rozważań, można za s. Zofią Zdybicką SJK podkreślić trzy najistotniejsze sprawy dla nauczania Karola Wojtyły/Jana Pawła II w „kwestii kobiecej”:

- uznanie równości w człowieczeństwie mężczyzny i kobiety;
- zróżnicowanie płciowe związane z naturą człowieka jako źródło bogactwa i rozwoju przedstawicieli obydwu płci;
- wyeksponowanie oryginalnego powołania kobiety i przypisanie jej szczególnej godności (geniusz kobiety) oraz specyficznej roli w społeczeństwie i kulturze²⁸.

3. Wypowiedzi Jana Pawła II o nowym feminizmie

Jak już zostało nadmienione we wstępie, Jan Paweł II niewiele razy użył podczas swoich nauk terminu „nowy feminizm”. Dlatego – aby go zrozumieć – konieczne okazuje się ukazanie, przynajmniej w zarysie, podstaw antropologiczno-teologicznych pojęcia.

Wielu autorów odnajduje w papieskim przemówieniu do młodzieży z 1 lipca 1980 roku (Belo Horizonte, Brazylia) zapowiedź tego, czym będzie „nowy feminizm”. Papież, zwracając się wówczas do dziewcząt, powiedział: „Dziewczęta niech starają się odnaleźć prawdziwą kobiecość, autentyczną realizację kobiety – jako osoby ludzkiej, jako integralnej części rodziny i społeczeństwa, uczestnicząc w niej z pełną świadomością i zgodnie ze swymi cechami charakterystycznymi”²⁹. Można w tej wypowiedzi podkreślić szczególnie trzy elementy: przede wszystkim kobieta pojmowana jako osoba ludzka, następnie rodzina i społeczeństwo jako kontekst realizacji życiowego powołania, wreszcie specyficzny sposób realizacji człowieczeństwa.

Z kolei w encyklice Jana Pawła II *Evangelium vitae* z 25 marca 1995 roku znajdujemy takie słowa:

W dziele kształtowania nowej kultury sprzyjającej życiu kobiety mają do odegrania rolę wyjątkową, a może i decydującą, w sferze myśli i działania: mają stawać się promotorkami „nowego feminizmu”, który nie ulega pokusie naśladowania modeli „maskulinizmu”, ale umie rozpoznać i wyrazić autentyczny geniusz kobiecy

²⁸ Z.J. Zdybicka, *Prawdziwy i fałszywy feminizm*, „Roczniki Filozoficzne” 51 (2003), z. 2, s. 95.

²⁹ Jan Paweł II, *Kościół głosi młodym orędzie pełnego wyzwolenia. Belo Horizonte, 1.07.1980*, [w:] tegoż, *Nauczanie papieskie*, t. 3, cz. 2: 1980, Poznań–Warszawa 1986, s. 5.

we wszystkich przejawach życia społecznego, działając na rzecz przewyższania wszelkich form dyskryminacji, przemocy i wyzysku³⁰.

J. Kupczak zwraca uwagę, że nie znajdujemy w tym tekście definicji „nowego feminizmu”. Musimy to znaczenie zrekonstruować poprzez analizę kontekstu papieskiego nauczania. Tematem encykliki, jak mówi jej pełny tytuł, jest „wartość i nienaruszalność życia ludzkiego”. W tym dokumencie papież podkreśla świętość ludzkiego życia, zwłaszcza w kontekście współczesnych jego zagrożeń. Są nimi: legalizacja aborcji i eutanazji, rozszerzanie się mentalności antykoncepcyjnej i eugenicznej, jak też społeczna akceptacja dla procedur *in vitro*. Encyklika jawi się więc jako wyraźny sprzeciw wobec „deptania fundamentalnego prawa do życia” oraz jako „żarliwy apel skierowany w imię Boże do wszystkich i do każdego: szanuj, broń, miłuj życie i służ życiu – każdemu życiu ludzkiemu!” (EV 5). Szczególne miejsce w dziele troski o ludzkie życie, troski o nową kulturę, w której ludzkie życie będzie otoczone szacunkiem, widzi papież dla kobiet. To właśnie w takim kontekście pojawia się określenie „nowy feminizm”³¹.

Wymowne jest, że swoją wypowiedź z encykliki *Evangelium vitae* przytoczył papież w dokumencie poświęconym misji i życiu konsekrowanemu w Kościele i w świecie. Chodzi o adhortację *Vita consecrata* (25 marca 1996). Czyni to we fragmencie traktującym o godności i roli kobiety konsekrowanej, jak również dotyczącym formacji oraz nowych perspektyw jej obecności i działania.

Jest także konieczne – pisze Jan Paweł II – aby formacja kobiet konsekrowanych, w takim samym stopniu jak mężczyzn, była dostosowana do nowych potrzeb, przewidywała realne, instytucjonalne możliwości systematycznego kształcenia i przeznaczala na nie odpowiednio wiele czasu, tak by obejmowało ono wszystkie dziedziny – od teologiczno-duszpasterskiej po zawodową. Formacja pastoralna i katechetyczna, zawsze istotna, nabiera szczególnego znaczenia w perspektywie nowej ewangelizacji, która wymaga nowych form uczestnictwa także od kobiet³².

Po przywołaniu wspomnianego nauczania i apelu do kobiet z encykliki *Evangelium vitae*, by stawały się „promotorkami nowego feminizmu”, czytamy w adhortacji *Vita consecrata*:

³⁰ Tenże, *Encyklika Evangelium vitae*, Kraków 1995, nr 99.

³¹ J. Kupczak, *Teologiczna semantyka płci*, Kraków 2013, s. 221–222.

³² Jan Paweł II, *Adhortacja Vita consecrata*, Częstochowa 1996, nr 58.

Można żywić nadzieję, że dzięki pełniejszemu uznaniu misji kobiety, środowiska żeńskich Instytutów życia konsekrowanego zyskają głębszą świadomość swojej roli i z jeszcze większym oddaniem będą służyć sprawie Królestwa Bożego. Może się to wyrażać w różnorodnych dziełach, takich jak ewangelizacja, praca wychowawcza, udział w formacji przyszłych kapłanów i osób konsekrowanych, animacja wspólnot chrześcijańskich i kierownictwo duchowe, obrona fundamentalnych dóbr życia i pokoju (VC 58).

Osobnego studium wymaga kwestia podnoszona przez niektórych autorów, a dotycząca inspiracji, które Karol Wojtyła/Jan Paweł II mógł czerpać z rozważań Edyty Stein, znanej też jako św. Teresa Benedykta od Krzyża (1891–1942). Aneta Gawkowska nazywa ją wprost „prekursorką katolickiego feminizmu”³³. Ks. Wojciech Zyzak z kolei podkreśla, że wspólnym dla obojga świętych było zainteresowanie filozofią, a w jej obrębie osobą ludzką, oraz to, że obydwójce czerpali inspiracje z tomizmu i fenomenologii. Zwraca również uwagę, że Jan Paweł II w encyklice *Fides et ratio* podkreślił osiągnięcia naukowe Edyty Stein. On też ją beatyfikował (1987), kanonizował (1997) i ogłosił współpatronką Europy (1999)³⁴. W liście apostolskim ogłaszającym św. Teresę Benedyktę od Krzyża wraz ze św. Brygidą Szwedzką i św. Katarzyną ze Sieny współpatronkami Europy papież podkreślił inicjatywy i działalność uczennicy Edmunda Husserla mające na celu przyznanie kobiecie należnych jej praw oraz docenił „teksty, w których zgłębia bogactwa kobiecości i misji kobiety z punktu widzenia ludzkiego i religijnego”³⁵. Inni autorzy zwracają uwagę na fakt poszukiwania w badaniach prowadzonych przez nią tzw. *species* kobiety, z odwołaniem się do różnych dyscyplin naukowych: psychologii, socjologii, teologii, historii kultury, filozofii³⁶.

Podsumowując, można powiedzieć, że Jan Paweł II nie sprecyzował terminu „nowy feminizm”. Także w literaturze przedmiotowej brak jednoznacznego określenia. J. Kupczak wymienia jednak trzy powiązane ze sobą znaczenia, w których on funkcjonuje:

³³ A. Gawkowska, *Teologia ciała, antropologia teologiczna, nowy feminizm*, „Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 36 (2012), s. 58.

³⁴ W. Zyzak, *Edyta Stein – Teresa Benedykta od Krzyża w życiu i pismach Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, „Polonia Sacra” 22 (2018), nr 3 (52), s. 191–209.

³⁵ Jan Paweł II, *List apostolski ogłaszający Św. Brygidę Szwedzką, Św. Katarzynę ze Sieny i Św. Teresę Benedyktę od Krzyża Współpatronkami Europy*, „L'Osservatore Romano” 20 (1999), nr 12, s. 15.

³⁶ D. Dźwig, *Kobieta w myśli Edyty Stein*, „Studia Gdańskie” 22 (2008), s. 13–17; M.M. Arbatowska, *Edyta Stein – święta i feministka?*, „Kultura-Media-Teologia” 19 (2014), s. 9–24; M. Strembska-Kozieł, *Kobiecość – powołanie i zadanie w myśli Edyty Stein*, „Ateneum Kapłańskie” 168 (2017), z. 1 (647), s. 84–93.

Po pierwsze, to określenie jest używane jako techniczna nazwa dla chrześcijańskiej wersji feminizmu. Po drugie, określenie „nowy feminizm” służy nierzadko do krytyki „starego feminizmu”, czyli ukazania, że feminizm często oparty był na fałszywej antropologii i – w związku z tym – niewystarczająco uwzględniał doświadczenie chrześcijańskich kobiet, bądź wprost miał antychrześcijański charakter. Po trzecie, pojęcie „nowy feminizm” używane jest na określenie pewnej teologicznej antropologii, czy też teologii płci, którą zaproponował Jan Paweł II³⁷.

4. Perspektywy „starego” i „nowego feminizmu”

Na zakończenie próby syntetycznego opisu nowego feminizmu warto zwrócić uwagę na niektóre przynajmniej sprawy w perspektywie dalszych badań związanych z tą problematyką. Należy mieć na względzie, że nie jest to lista wyczerpująca.

Po pierwsze, jak zostało nadmienione, Jan Paweł II nie rozwinął pełnej idei nowego feminizmu; trzeba go odczytywać w świetle całości papieskiego nauczania, szczególnie rozwijanej przez niego teologii ciała oraz teologii małżeństwa i rodziny. Można przywołać wypowiedź Natalii Klejdysz, która w zakończeniu swojego artykułu *Nowy feminizm – teoria i praktyka* pisze:

Nowy feminizm, mimo że stanowi integralną część nauki społecznej Kościoła katolickiego, pozostaje „niepraktyczną teorią”, która dla Kościoła jest tylko widomyym znakiem uwspółcześniania się, ale nie dyrektywą postępowania. Problem dotyczy nie tylko duchowieństwa polskiego, choć zapewne rodzima tradycja modelu Matki-Polki stała się impregnatorem dla konserwatystów³⁸.

Na ten zarzut można odpowiedzieć myślą, którą powtarzał ks. Franciszek Blachnicki – że najbardziej praktyczną rzeczą jest dobra teoria. Janne Haaland Matlary w swoich rozważaniach o nowym feminizmie zwraca uwagę na fakt, że jednym z głównych problemów zachodniej demokracji jest redukcja pytań etycznych na rzecz pytań pragmatycznych i politycznych. W takim układzie górę biorą interesy głośniejszych i silniejszych. Konstatuje swoją myśl słowami: „Jeśli wszystko podlega procesowi politycznemu, przechodzimy od demokracji

³⁷ J. Kupczak, *Teologiczna semantyka płci*, dz. cyt., s. 222.

³⁸ N. Klejdysz, *Nowy feminizm – teoria i praktyka*, „Przegląd Politologiczny” 2 (2014), s. 191–192.

do tyranii większości”³⁹. Dlatego rodzi się uzasadniony postulat pogłębienia nauki papieża, by „nowy feminizm” nie stał się sezonowym hasłem czy „tłustą gęsią”, którą każdy karmi swoimi wyobrażeniami. Tak po części stało się z pojęciem „nowej ewangelizacji”. W takiej sytuacji z uznaniem trzeba przyjąć badania i publikacje autorstwa o. Jarosława Kupczaka OP, Anety Gawkowskiej czy przetłumaczoną i wydaną w języku polskim pracę zbiorową zatytułowaną *Kobiety w Chrystusie. W stronę nowego feminizmu* pod redakcją Michele M. Schumacher⁴⁰, uznawaną za najlepsze opracowanie interesującej nas problematyki.

Po drugie aktualnym wciąż pozostaje „podjęcie pogłębionej i dokładnej analizy antropologicznych podstaw kondycji mężczyzny i kobiety”, co postulował Jan Paweł II w adhortacji *Christifideles laici*. Według papieża jest to „warunkiem zapewnienia kobiecie należnego jej miejsca w Kościele i w społeczeństwie”⁴¹. Jest to zbieżne z postulatem pogłębionej refleksji teologicznej nad płcią, o czym pisał biskup Rzymu w liście apostołskim *Mulieris dignitatem* (MD 1). Jak podkreśla ks. Ireneusz Mroczkowski, w programie nowego feminizmu

nie wyklucza się działań na rzecz przewyciężenia dyskryminacji, przemocy i wyzysku kobiet, a więc postulatów, które stawiały pierwsze feministki. Oprócz tego feminizm chrześcijański zawiera jeszcze dwa – wyraźnie podkreślane przez Papieża – zadania: rozpoznawanie autentycznego geniuszu kobiety i wyrażanie go we wszystkich przejawach życia społecznego. Dopiero te trzy działania, podejmowane równocześnie i komplementarnie, pozwalają myśleć o skutecznym działaniu na rzecz godności kobiety⁴².

Kolejna uwaga dotyczy przemyślenia partycypacji kobiet w procesach podejmowania decyzji w Kościele. Wskazywał na to Jan Paweł II m.in. w adhortacji *Christifideles laici* (nr 49, 51–52). Uczynił to również papież Franciszek w programowej adhortacji *Evangelii gaudium* (nr 103–104). Chodzi o to, by szukać konkretnych sposobów, zgodnych z nauczaniem Kościoła, a nie ograniczać się tylko do mówienia o tej potrzebie, jak często było czynione do tej pory.

Następna kwestia, którą należy podjąć, dotyczy możliwości dialogu starego i nowego feminizmu. Wielu autorów wprost stwierdza, że dyskusja z przejawami starego feminizmu jest ogromnie utrudniona czy wręcz niemożliwa. Przyczyną rozchodzenia się dróg jest odrzucenie przez radykalne feministki

³⁹ J.H. Matlary, *Nowy feminizm. Kobieta i świat wartości*, Poznań 2000, s. 148.

⁴⁰ *Kobiety w Chrystusie. W stronę nowego feminizmu*, red. M.M. Schumacher, Warszawa 2008.

⁴¹ Jan Paweł II, *Adhortacja Christifideles laici*, Wrocław 1989, nr 50.

⁴² I. Mroczkowski, *Etos miłosierdzia a wierność małżeńska. Moralne dylematy osób żyjących w związkach niesakramentalnych*, Płock 2017, s. 43.

wielu fundamentalnych dla nauki chrześcijańskiej zasad i norm etycznych dotyczących m.in. powołania i godności kobiety, płciowości kobiety i mężczyzny, macierzyństwa⁴³.

Ostatnia uwaga dotyczy perspektyw rozwoju nowego feminizmu. Można przywołać pytanie: „Czy nowy feminizm da się lubić?”, które postawiła Margaret O’Brien Steinfels w artykule *Trudności nowego feminizmu*⁴⁴. Autorka odpowiada: „Jeśli ktoś nie lubił starego feminizmu, to dlaczego miałby polubić nowy?”. Podkreśla jednak trzy elementy, które są według niej istotne dla dalszego rozwoju nowego feminizmu. Oto one:

1. Spójna etyka życia. Nowy feminizm musi zwracać uwagę na wszystkie sytuacje zagrożenia życia; nie może stać się ruchem poświęconym wyłącznie jednej sprawie.
2. Nie będzie nowego feminizmu bez mężczyzn. Po drugie, nie będzie on w stanie osiągnąć swoich celów, jeśli nie obejmie także mężczyzn. Chodzi najpierw o mężczyzn jako przedmiot feministycznych analiz oraz mężczyzn jako partnerów w realizacji postulowanych przemian.
3. „Po trzecie, nowy feminizm powinien ludzi zachęcać, a nie odpychać”. Podobnie jak nie powinien stać się jedynie sprawą kobiet, tak też nie powinien ograniczać się wyłącznie do katolików⁴⁵.

Zakończenie

Celem rozważań poczynionych w artykule było przybliżenie terminu „nowy feminizm”, który Jan Paweł II wprowadził do kościelnej terminologii. Dla jego zrozumienia istotne było ukazanie współczesnych przemian społeczno-kulturowych w odniesieniu do płciowości człowieka. W takim kontekście staje się bardziej zrozumiałe nauczanie papieża związane z tzw. teologią ciała oraz teologią małżeństwa i rodziny, które doprowadziło go do użycia terminu „nowy feminizm”. W ostatnim punkcie rozważań wskazano na niektóre postulaty związane z perspektywą dalszych studiów odnoszących się do omawianej problematyki.

⁴³ Z.J. Zdybicka, *Dlaczego kompleks feminizmu?*, „Ethos” 8 (1995), nr 1, s. 48–56; E.H. Kowalewska, *Walczący feminizm w konfrontacji z chrześcijaństwem*, „Teologia i Moralność” 5 (2009), s. 141–151; J. Prochowicz, *Kościół i feminizm – perspektywa dialogu*, „Filo-Sofija” nr 33 (2016/2), s. 145–151.

⁴⁴ M. O’Brien Steinfels, *Trudności nowego feminizmu*, „Więź” 41 (1998), nr 1, s. 80–90.

⁴⁵ Tamże, s. 84–89.

Bibliografia

- Arbatowska M.M., *Edyta Stein – święta i feministka?*, „Kultura-Media-Teologia” 19 (2014), nr 19.
- Adamczyk D., *Promocja godności kobiety w świetle Listu apostołskiego Mulieris dignitatem Jana Pawła II*, „Studia Gnesnensia” 27 (2013).
- Benedykt XVI, *Ten, kto broni Boga, broni człowieka. Przemówienie do Kolegium Kardynalskiego, Kurii Rzymskiej i Gubernatoratu (21 XII 2012)*, „L'Osservatore Romano” 34 (2013), nr 2.
- Chmielewski M., *Odkryć „geniusz kobiety”. Synteza myśli Jana Pawła II na temat kobiety*, [w:] *Mulieris dignitatem. Promieniowanie kobiecości*, red. T. Paszkowska, Lublin 2009.
- Dar ciała darem osoby. O przemilczanym wymiarze kryzysu więzi małżeńskiej*, red. P. Ślęczka, Lublin 2005.
- Dźwign D., *Kobieta w myśli Edyty Stein*, „Studia Gdańskie” 22 (2008).
- Gawkowska A., *Teologia ciała, antropologia teologiczna, nowy feminizm*, „Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 36 (2012).
- Gawkowska A., *Skandal i ekstaza. Nowy Feminizm na tle koncepcji pojednania według Jana Pawła II*, Warszawa 2015.
- Giemza B., *Kościół wobec dyktatury relatywizmu*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 16 (2008), nr 1.
- Jan Paweł II, *Kościół głosi młodym orędzie pełnego wyzwolenia. Belo Horizonte, 1.07.1980*, [w:] tegoż, *Nauczanie papieskie*, t. 3, 2: 1980, Poznań–Warszawa 1986.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Christifideles laici*, Wrocław 1989.
- Jan Paweł II, *List apostołski Tertio millennio adveniente*, Warszawa 1994.
- Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae*, Kraków 1995.
- Jan Paweł II, *List do kobiet*, Poznań 1995.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Vita consecrata*, Częstochowa 1996.
- Jan Paweł II, *List apostołski ogłaszający Św. Brygidę Szwedzką, Św. Katarzynę ze Sieny i Św. Teresę Benedyktę od Krzyża Współpatronkami Europy*, „L'Osservatore Romano” 20 (1999), nr 12.
- Jan Paweł II, *Medytacja na temat „bezinteresownego daru”*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 3.
- Jan Paweł II, *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, Lublin 2011.
- Karol Wojtyła – Jan Paweł II o człowieku*, seria: *Studia nad myślą Jana Pawła II*, vol. 18, red. B. Kastelik, A. Krupa, J. Kupczak, Kraków 2018.
- Klejdysz N., *Nowy feminizm – teoria i praktyka*, „Przegląd Politologiczny” 2 (2014).
- Kobiety w Chrystusie. W stronę nowego feminizmu*, red. M.M. Schumacher, Warszawa 2008.
- Kornas-Biela D., *Śmierć startła się z życiem. Echa Konferencji Kairskiej*, „Ethos” 8 (1995), nr 1.
- Kowalewska E.H., *Walczący feminizm w konfrontacji z chrześcijaństwem*, „Teologia i Moralność” 5 (2009).
- Kupczak J., *Ciało jako ikona: o znaczeniu teologii ciała Jana Pawła II*, „Forum Teologiczne” 10 (2009).
- Kupczak J., *Teologiczna semantyka płci*, Kraków 2013.
- Kupczak J., *Teologia ciała Karola Wojtyły była zaskoczeniem*, <https://www.teologiapolityczna.pl/o-prof-jaroslaw-kupczak-op-teologia-ciala-karola-wojtyly-byla-zaskoczeniem> [dostęp: 18.11.2018].
- Matlary J.H., *Nowy feminizm. Kobieta i świat wartości*, Poznań 2000.

- Merecki J., *Filozoficzne aspekty teologii ciała*, „Ethos” 21 (2008), nr 2–3.
- Merecki J., *Uwagi o antropologicznych podstawach małżeństwa i rodziny w teologii ciała Jana Pawła II*, „Studia Salvatoriana Polonica” 8 (2014).
- Mroczkowski I., *Etos miłosierdzia a wierność małżeńska. Moralne dylematy osób żyjących w związkach niesakramentalnych*, Płock 2017.
- O'Brien Steinfels M., *Trudności nowego feminizmu*, „Więź” 41 (1998), nr 1.
- O Jana Pawła II teologii ciała. Filozoficzno-teologiczne komentarze do „Mężczyznę i niewiastę stworzył ich”*, red. T. Styczeń, C. Ritter, Lublin 2009.
- Peeters M.A., *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia, mechanizmy działania*, Warszawa 2010.
- Prochowicz J., *Kościół i feminizm – perspektywa dialogu*, „Filo-Sofija” nr 33 (2016/2).
- Skrzypczak R., *Karol Wojtyła na Soborze Watykańskim II. Zbiór wystąpień*, Warszawa 2011.
- Strembska-Kozieł M., *Kobiecość – powołanie i zadanie w myśli Edyty Stein*, „Ateneum Kapłańskie” 168 (2017), z. 1 (647).
- Wojtyła K., *Kościół w tajemnicy odkupienia. Interpretacja Vaticanum II*, Rzym 2012.
- Zdybicka Z.J., *Dlaczego kompleks feminizmu?*, „Ethos” 8 (1995), nr 1.
- Zdybicka Z.J., *Prawdziwy i fałszywy feminizm*, „Roczniki Filozoficzne” 51 (2003), z. 2.
- Zyzak W., *Edyta Stein – Teresa Benedykta od Krzyża w życiu i pismach Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, „Polonia Sacra” 22 (2018), nr 3 (52).

BOGDAN GIEMZA SDS (DR HAB., PROF. PWT) – kierownik Katedry Teologii Pastoralnej Szczegółowej w Instytucie Historii Kościoła i Teologii Pastoralnej PWT we Wrocławiu; redaktor naczelny czasopisma naukowego „Studia Salvatoriana Polonica” (2007–); autor książek oraz artykułów naukowych i popularnonaukowych z zakresu zagadnień pastoralnych, aktualnych spraw Kościoła, formacji zakonnej i kapłańskiej; odpowiedzialny za indywidualne formy życia konsekrowanego w archidiecezji wrocławskiej (2017–); konsultor Komisji ds. Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego KEP (2018–). Ważniejsze publikacje książkowe: *Antologia modlitw maryjnych Jana Pawła II*, Kraków 2006; *Wędrowki przez rok kościelny z Benedyktem XVI*, Kraków 2007; *Monatlicher Gebetstag für geistliche Berufe. Paschalis Schmid SDS und sein Lebenswerk*, München 2009; *Dlaczego modlimy się za kapłanów? Znaczenie dnia kapłańskiego*, Kraków 2010; *Rachunek sumienia Kościoła w świetle Apokalipsy*, Kraków 2010; *Apostolski wymiar życia konsekrowanego w nauczaniu Jana Pawła II. Studium teologicznopastoralne*, Wrocław 2012; *Święci żyją świętymi. Święta Jadwiga Śląska i Trzebnica w życiu świętego Jana Pawła II*, wyd. 2 i uzupeł., Wrocław 2017.